

*Változnak az idők,**és mi is változunk bennük**

zületésem színhelyét egy nagy családi tragédia határozta meg, mely kilódította szüleimet, nagyszüleimet a szeretett ősi otthonból, a Kolozs vármegyei Ajton községből. Tisza István miniszterelnök brutális meggyilkolása volt ez, mely elképzelhetően rémületbe hozta a család minden egyes tagját. (Tisza István elsőfokú unokatestvére volt mindkét nagyanyámnak, az akkor Ajtonban élő Zeyk Károlyné Tisza Etelkának és a Mezőkapuson élő Sándor Jánosné Tisza Annának.) Természetesen a rokonságból mindenki ment a szomorú geszti temetésre. Ezt az alkalmat kihasználta egy ajtoni román jegyző a pópával együtt, és elhíresztelték a faluban, hogy a magára hagyott kúriát érdemes megrohanni, mert ott a borospincében bizonyára sok jó ital hever. Ez is történt, és a könnyen nyitható pincét feltörve óriás dorbézolást csaptak, melynek hírére úgyszólván az egész románság oda tódult, örülve az ingyen lehetőségnek. Már annyira mentek, hogy ittas állapotban csákányokkal és elérhető szerszámokkal kezdték törni-zúzni a falakat, bútorokat, örülve a hirtelen szabadságnak. – Élt a faluban egy „Kolozsvári bácsi” nevű kedves, öreg úr. Ő a híres erdélyi egyetemi tanár Kolozsvári dinasztianak volt egyik tagja, Zeyk Károly nagyapámnak jó barátja. Sokszor emlegették egymás között, hogy mindketten 1848-ban születtek. Hát ez a Kolozsvári bácsi, hallva a történekről, a maga jovialis természetével, kezébe véve szeretett csibuk pipáját, felment a házunkhoz ezekkel a szavakkal: „Mi történt itt emberek? Meg vannak maguk örülve? Hát mit ártott maguknak ez a család, hogy otthonukat így feldúlják! Tettek-e ők valamikor valami rosszat bármelyiküknek is?” – Nem telt bele 10 perc, mindannyian elotródtak, maguk után hagyva egy felismerhetetlenségig tönkretett családi otthont. Mire a tulajdonosok visszakerültek, már be se költözhetek a házba. A kolozsvári Szentegyház utcai nagy „Tisza ház” Etelka nagyanyámé volt, és oda telepedtek át 1918-ban. Szüleim később Torda városába költöztek, hol apámnak az volt a terve, hogy bevezeteti a nagysármási földgázt a városba. Erre alakult társasággal együtt dolgozott ott éveken keresztül, míg végre sikerült az ajtoni házat újra szépen lakhatóvá renoválni. Tordán lakásból lakásba költöztek szüleim, és a tragédia után 3 évvel, mire én világra jöttem, a gróf Bethlen Mária féle emeletes villát bérelték. Életem első emlékei innen származnak. Mikor cseperedni kezdtem, Mária nénivel sokat sétálgattam. A ház mögötti, hegynek felmenő nagy kertnek minden bokrát és a szántóföldekbe torkoló sétányait ma is le tud-

---

* Részletek egy hosszabb visszaemlékezésből.

nám rajzolni. Ott nekünk, gyermekeknek csináltak egy lófuttató körpályát, hol 4 éves koromtól kezdve minden nap egy órán keresztül gyakorlatoznom kellett egy póni hátán. Ez úgy zajlott, hogy a kocsisunk állott a kör közepén, és egy hosszú „longe”-on fogva, pályán tartotta a lovat, mely körbe futott, és nekem előírás szerint kellett, füleshevedert fogva egyenesen ülni, a lóval mozogni, térdvel esetleg biztatni, vagy fékezni a vágatát. „Schritt, trapp, galopp”, ezek voltak a vezényszavak, és jóbarátságban voltam Rigó nevű lovammal. Ez a méreteimhez szabott kis póni volt, és nagyon kedves, mely elkísért később Ajtonba is.

Mária néiben a szeretetnek olyan fokát ismertem meg Tordán, melyet addigi rövid életemben csak áldott szüleimben tapasztaltam. „Kicsi barátnőm”-nek nevezett, és úgy foglalkozott velem, mint egy felnőttel. – Apám komoly klasszikus zene barát volt, és hogy anyámmal jobban élvezhessék az abban az időben megjelenő nagy művészelemezeket, Németországból megrendelte a legkitűnőbb nagy (bútordarabnak beillő) gramofont, mely a hangokat melegen, árnyaltan adta vissza. Más gramofonokhoz hasonlított különbségét gyermekfejjel még én is éreztem. Utazásairól apám mindig új klasszikus lemezekkel tért vissza, melyeket aztán esténként (mikor mi gyerekek már ágyba kerültünk) hallgatták együtt édesanyámmal. Én lapulva a hálószobában, szintén füleltem, és akkor ez egyik kedvenc foglalkozásom volt. – Másnap alig vártam a reggeli végét, nagy zongoránk elé ültem, és egy ujjal kopogtatni kezdtem egy-két előző este hallott visszatérő dallamot. A Mária néni szalonja pontosan a miénk alatt volt a földszinten, és el nem mulasztotta, hogy feljöjjön hozzánk ilyen szavakkal, hogy ez az én kicsi barátnőm megint mit játszik?! Hát megismerem a dallamot stb. – Egy életre szóló igazi barátság alakult ki kettőnk között, és emlékét szeretettel őrzöm. – Mária néni Erdély jó szelleme volt, amit később tapasztaltam. Nagy világiállításokra, nemzetközi vásárookra magára vette szép házi szőttes székely ruháját, és tömegben szállította külföldre, eladásra az erdélyi népi varrottásokat, szőttéseket stb. Alkalmi sátrakba ülve ő maga adta el azokat, hogy a bevételt visszajuttathassa az előállítókhoz. Sok szép írás, cikk jelent meg róla, és figyelemmel kísértem működését életem folyamán. – Mikor 1965-ben először visszamentünk Amerikából Magyarországra, rokonaink egy kedves, nagy családi találkozót rendeztek, amiről Mária néni tudomást véve, egyszerre csak (számomra teljesen meglepetésként) megjelent ott. Akkor ő már a kilencvenedik éve felé haladhatott, és (maga mögött hagyva minden erdélyi szépséget) már Budapesten lakott egy református szeretetotthonban. – Lendvai Elemér, az akkori vendéglátóink fia tavaly, 2000. november 4-én, az Áni nagynéném temetési szertartásának alkalmakor, hozott számomra Gödöllőre egy náluk készült nagyon kedves emlék fényképet, melyen Mária nénit sokan vesszük körül nagy szeretettel. Az ilyenek soha el nem felejthető pillanatok! – De ne kalandozunk már ennyit előre, hanem térjünk vissza az 1920-as évek első felére.

Erdély-szerte a „szép Zeyk Margit”-ként emlegetett drága édesanyám szoros kapcsolatot tartott fenn a tordai ősi református egyházzal. Sátoros ünnepek alkalmával nívós gyermekelőadásokat rendeztek. Volt úgy, hogy korhű díszes rokokóruhákat kaptunk hárman Sándor nővérek, szép fehér simán hullámos parókával és

(a múltat utánzó) bájos, kecses mozdulatokkal rokokó táncot lejtettünk. – Más alkalommal élőképként klasszikus festményeket elevenítettünk meg. Ebben nővéreim csodaszépek voltak. Én, négyévesen egy könyöklő Raffaello angyalkát imitáltam, és másnap reggel nagyot dobbant a szívem, mikor a tordai napilapban viszontláttam magamat. Ma is megvan a fénykép erről.

Ajtoni birtokunkkal kapcsolatban legelső emlékem, hogy egy szép reggelen nagyanyám Tordán maga mellé ültetett a kocsisunk által hajtott lovaskocsinkba, és kiutaztunk hárman Ajtonba. Valószínűleg körül akart nézni, mielőtt végleg visszatelepszik a család oda. A megérkezésünk után hamarosan este lett, és lefeküdtünk a hófehér ágyakba. Nagymami lehúzta a petróleumlámpát, hogy csak enyhén világítson éjjel. Akkor még nem létezett Ajtonban villanyvilágítás. Díszes, szép, magas petróleumlámpák voltak különböző színű és mintás, nagyon szép üvegburákkal. Mesés volt számomra az átszűrődő tarka fény a falakon, mennyezeten. – Mondom, lefeküdtünk, csendes éjszakára számítva. A csendben nem volt hiba és a pihenésben sem, de éjjel a kanóc kicsit feljebb emelkedett, és a lámpa füstölni kezdett. Mire reggel felébredtünk, nagyanyám szép fehér haja kormos, fekete lett, a körülvevő ágyneművel együtt, és mikor felült, a feje és haja helyén egy nagy fehér folt maradt. Sajnáltam szegény Nagymamimat, de ugyanakkor humoros volt a látvány, hogy mit tud tenni egy éjszakai koromhavazás! Így meg tudja változtatni a látványt az ember körül! Ahhoz gyermek voltam, hogy fel tudjam mérni, hogy a petróleumkorom az bizony egyúttal zsíros is, és micsoda munkába került azt kivenni hajból, ruhából!

Már kinn voltunk Ajtonban, a szép, kényelmes házban. Fiús játékokat kedvelő kis lurkó lehettem. Kedvenc foglalkozásom volt, hogy felmászam nagy fáknak lehetőleg a tetejére, és onnan élvezzem német kisasszonyunk rémüldözését. – A másik szeretett foglalkozásom (ugye nem nehéz kitalálni) a lovaglás volt. Akkor már sok szép ló volt a nagy hátsó udvaron levő istállóban. Volt egy lipicai ötös fogatunk, melyet lassan én is megtanultam hajtani (persze akkor már szinte felnőtt voltam). Szép pólólovaink is voltak, melyekkel apám minden nyáron elment Sáromberkére, az évente megismétlődő pólójátékokra. Rajtam kívül Etelka nővérem volt még nagy lovas, sokkal inkább, mint én. Ő szabályos pólójátékokban is részt vett, kitűnő úrlovasokkal versenyezve. Mindig csodáltam erejét, ahogy a hosszú pólókalapácsot magasról suhintotta a kapu felé, persze vágózás közben. Nekem sohase volt ilyen sok erő a karomban. De fiús szokásaim azért mégis voltak olyanokra, hogy a családban elneveztek Marcinak. Egy alkalommal meg is ünnepezték velem Márton napját. Még most is van régi ismerősöm, aki rendületlenül és kedvesen Marcinak hív. Pedig régen ennek igazán nem örültem. Kimondottan bosszankodtam miatta. Tempora mutantur et nos mutamur in illis! (Változnak az idők, és mi is változunk bennük.)

Drága nagyanyám fiatalasszony korában felismerve az Ajtonban termő kitűnő gyümölcs komoly, nagy értékét, valóságos aranybányát varázsolt abból. Nagy kertünkön kívül két nagy gyümölcsösünk is volt ott: a Géza- és a Miksakert. Szakszerűen kezeltette a fákat, és gyakran vitték be stráfszekérrel a kolozsvári piacra

a termést, ahol már a közönség várta, és elkapkodta. Ennek bevételéből küldte annakidején a lipcsei Handelsakademie-re minden unokaöccsét, és ebből vette a szerb Obrenovits ház elárverezett ezüstjét és sok egyebet.

Én úgy emlékszem reá, hogy öt egymásba ütődő, szinte csilingelő kötőtűvel nekünk gyermekeknek szép fehér zoknikat kötött. De olyan természetű volt, hogy lehetőleg semmi szabadidőt nem hagyott parlagon. Az volt a véleménye, hogy magyar nyelven nem léteznek jó gyermekkönyvek vagy ifjúsági regények, és mivel akkor a magyar mellett csak a németet beszéltük, hát kötés közben maga elé tett egy kötetet a Bibliotheque Rose-ból vagy valamelyik angol regénysorozatból, és szorgos kezei működése közben azt olvasta magában, és teljesen folyékonyan mondta nekünk magyarul. Ez így folyt Ajtonban nyári délelőttöként, és szünetet csak akkor kellett tartani, ha Nagymamim kijelentette, hogy most a kötésben a sarokrészhez jutott, és számolnia kell a szemeket. És elkezdte előre-hátra: 1, 2, 3, 4. Aztán vissza: 1, 2, 3, 4. És így tovább, míg megfelelő részhez jutott, és folyt tovább a felolvasás.

Egy másik érdekes kis emlékem, hogy mikor Ajtonban már elértem azt a kort, hogy a karácsonyfa leszedésénél segédkezhettem, évről évre azzal a gondolattal tettem azt, hogy vajon jövő évben fel fogunk-e tudni díszíteni egy hasonló fát? Valami szörnyű világégés árnyéka vetődött bennem előre, pedig egyébként úgy éreztük, hogy biztonságos az életünk.

Még Rigó nevű pónimon lovagoltam, de már Ajtonban, mikor elkezdtem cirkuszi mutatványokra trenírozni úgy magamat, mint kis „paripámat”. Ebben anynyira összeszoktunk, hogy hamarosan egész csomó fénykép is készült rólunk, melyek ma is tulajdonomban vannak. Rigót nem zavarta, hogy longe-on pályán tartva, ügetésben haladt, miközben én a hátán úgy álltam, hogy kicsiket ugrottam fel a levegőbe. Tökéletes ritmusban mozogtunk így együtt, és ez nem is volt nehéz mutatvány. Máskor féltérden állva, füleshevedert fogva, a másik lábamat hosszan hátra nyújtottam, és mindezt vágtában. Ügetésben meg azt csináltam, hogy hátrafele ültem a lovon, ami azért volt kicsit nehéz, mert ellenkező módon kellett mozogni, mint normálisan. Tehát hátradőlés helyett előre kellett hajolni, és így kellett megtartani az ütemet. Legjobban azt a fényképet szeretem, hol kitárt karokkal (tehát semmit sem fogva) ugratunk át egy kis árkot, előtte magasított akadállyal.

* * *

Ha röviden jellemezni szeretném Trianon utánra eső gyermek és ifjufelnőtt éveimet, azt mondanám, hogy azok boldogan és játékosan, de megfeszített munkával, az életre való komoly, becsületes felkészülésben zajlottak. Ugyanezt mindenki elmondhatja sajátmagáról, és ezért megpróbálom leírni, hogy miért volt nálunk Ajtonban egy kicsi fokkal nehezebb. Szüleimnek nem felelt meg az akkor induló nacionalista román iskolai tanítás Erdélyben, és úgy határoztak, hogy a jóval költségesebb magánoktatásban részesítenek. Ez úgy zajlott, hogy Papp Jenő professzor személyében házitanárt alkalmaztak nálunk, ki Ajtonban 12 éven ke-

resztül velünk élt, és nemcsak oktatott teljes délelőttökön keresztül, hanem intenzíven felügyelte a délutáni házi feladat, kötelező olvasmány, zene stb., munkánkat is. Azért volt szükséges minden napot szigorúan és komolyan venni, mert a tanév végén átmentünk Magyarországra vizsgázni, idegen tanárok előtt, idegen környezetbe, akik jegyeiket ahhoz mérték, hogy milyen képzettséget, a tananyagnak milyen ismeretét tudtuk előtük felmutatni. Főleg középiskolás korunkban volt ez nehéz, mikor a sok tankönyv úgyszólván minden oldala lehetőleg a „kisujjunkban” kellett legyen. Ha ez nem volt így, kitehettük magunkat annak, hogy az éppen feltett vizsgatételre dadogva, bizonytalanul válaszolva rossz jegyet kapunk. Ez lehetetlen lett volna esetleges egyetemi továbbtanulás szempontjából. Ilyen megfeszített munka mellett nem volt időnk „saját énkünk” után keresgélni, mint azt a mai fiatalok, különösen itt, Amerikában teszik. Lépten-nyomon megtaláltuk azt kisebb vagy nagyobb eredményeinkben, így erre a korra úgy emlékezem vissza, mint gyönyörű szép, lelkesítő időszakra.

Ilyen irányú nevelést csak mi hárman kaptunk nővérek, mert István öcsémnél az volt a vélemény, hogy helybeli iskolákat végezzen, mert fiú létére így készül fel legmegfelelőbbben a jövőre. Ő Ajtonban járt elemibe, és aztán a kolozsvári piarista gimnáziumba.

Hogy ezt a leírást kissé színesebbé tegyem, ide kívánczok egy rövid történet. Mire én időben első elemi vizsgám letételéhez kerültem, akkorra már nővéreimen keresztül bevett szokássá vált, hogy a Magyarországon fekvő Kocsordra mentünk, szeretett Tisza Lajos nagybátyánkhoz. Ő ott szép könyvtár-dolgozósobájába egy bizonyos napra felkérte a falusi állami iskola vezetőségét és a helybeli református lelkészt, akik előtt bizonyoságot kellett tennünk „tudományunkról”. Etelka és Judit esetében ez mindig zökkenő nélkül, kitűnő eredménnyel sikerült, amihez mindenki hozzá is volt szokva. De nem nálam. Reggel tízre már összesereglett a felnőtt társaság Lajos bácsival az élen. Szüleim, Papp Jenő tanár bácsim, a falusi iskola kiküldöttei, két nővérem és Lajos bácsi „gyermekei” közül (mert különösképpen ilyen is volt), akiket érdekelt. Az impozáns, nagy könyvtárszobában mindenki elfoglalta félkörben az őt megillető helyet, én meg távolabb Vajas Ferencné vizsgáztató tanítónővel, és kezdődtek a kérdések. Egyre, talán kettőre feleltem is szépen, ahogy illik és aztán hirtelen körülnéztem. Mindenki tágra nyílt szeme réám volt szegezve, és éppen ez volt a baj... Következő kérdés ez volt: „Margit, mondd meg nekem, mire való a ló?” Hogyne tudtam volna a feleletet erre, hiszen ajtoni életünkben, emberek mellett lovak voltak a legjobb pajtásaim. Még egyszer körülnéztem, és ettől kezdve egyetlen szó se jött többé ki a számon. Úgy megrémültem az egész helyzettől, hogy nem voltam képes magam beszédre kényszeríteni. Nem hatott rám kérlelés könyörgés. Nem és nem. Tanár bácsim hangja még most is visszacseng a fülemben: „Dehát Margit (most kivételesen Marci helyett ilyen hivatalosan szólítottak) mondja, hiszen tudja. Hát mire való a ló?” Újra csend és csend, bármilyen kérlelő vagy kedves szó is hangzott el mellettem. – Egy idő múlva Lajos bácsi zseniálisan megszakította a „diskurzust”, mondván, hogy most ebéd előtti szünet következik, és majd ebéd után folytatjuk a vizsgát.

Boldogan távoztam szörnyű trónusomról, és néhány perc múlva vígan vettem részt a gyermekekkel való játszásban. Ebéd alatt is megfeledkeztem előző gyalázatomról és mikor délután nyugodtan visszamentünk a könyvtárszobába, mint a vízfolyás feleltem, ahogy kellett. Még a tiszteletes úr komoly tételeire is. (De azt, hogy mire való a ló, már senki se merte újra megkérdezni. De helyes is volt ez így.) Esti lefekvés előtt ezt mondja nekem Lajos bácsi: „Marci, te ma olyan jól feleltél, de olyan jól, hogy holnap, mikor felébredsz, egy meglepetés fog fogadni”, és többet nem volt hajlandó beszélni erről. Nem tudtam, hogy minek nézek elébe, de ki is voltam fáradva, tehát jót aludtam. – Másnap, mikor lementem Lajos bácsi nagy szalonjába, azt hittem, hogy idegen terembe léptem. Asztalokon, szekrények tetején, polcokon, ablakpárkányokon baba és baba mindenütt. Nem tudtam, hogy melyiket nézzem gyorsabban és hosszasabban, olyan szépek voltak. Kiderült, hogy Lajos bácsi megbeszélte a közeli Mátészalka városka babaiüzletével, hogy hozzák ki egész állományukat, és rakják szét, mire felébredek. Majd elhangzott Lajos bácsi részéről az is, hogy válasszam ki, amelyik nekem legjobban tetszik, és az az enyém lesz. Nem voltam babákkal játszó gyermek, de úgy megörültem ennek, hogy izgalmamban azt hiszem, hogy a legcsúnyábbat választottam. Ezt viszont éveken keresztül hurcoltam magammal mindenfelé. Borzillának neveztem, és halálra szerettem, de meg vagyok győződve arról, hogy főleg azért, mert Lajos bácsit szerettem nagyon, és ezt tőle kaptam.

Egyébként is számomra Lajos bácsi a világ legnagyobb, legszeretettém-több nagybácsija volt. Mert ki is látott olyant, hogy ellátogatok egy családhoz, és ott 10–15, koromhoz hasonló gyermek van. Ez kimondottan paradicsom volt olyan kis bikficnek, mint akkor én voltam. Hogy hogyan is történhetett ilyesmi, mindjárt elmondom. De először vissza kell hogy lépjek jó néhány évvel, az első világháború végéhez. Egy nagy csata után, éppen a halottakat készültek eltemetni, mikor az egyik közkatonának feltűnt, hogy van egy olyan, aki teljesen magán kívüli állapotban van, de még mindig él. Nem tudott mit tenni, az illetőt kihurcolta onnan, és egy közeli faluban rábízta családjára. Ezek ápolták, gondozták, ahogy lehetett, és a végén felkerült Budapesten egy kórházba, teljes vérmérgezéssel. Hosszú hónapokba telt, míg végre lábra állították, de mivel egyik sebesülése súlyos térdlövés volt, azon már nem tudtak segíteni. Jobb lába egész életére merev maradt. Én már csak úgy emlékezem rá, hogy a bal lábával rendesen lépett, de a jobbat araszolva, kerek mozdulattal tudta csak maga elé tenni. Kínos volt ez a járás, de ő úgy tett, mintha semmi baja nem lett volna. – Térjünk azonban vissza az előbb említett kórházi állapothoz. Mikor Lajos bácsi onnan kikerült, és tudomására jutott, hogy valaki a halottak közül kihozva megmentette az életét, gondolom, elég körülményesen, de utána járt, hogy ki is lehet az? Megtalálva, felajánlotta neki, hogy ha arra kedve van, kitaníttatja egy gazdasági iskolában, és jószágkormányzójává teszi. Ez meg is történt, és mikor én legelőször Kocsordra mentem, az említett jó ember az egész családjával már ott élt Lajos bácsinál, ki a gyermekeket olyanféleképpen kezelte, nevelte szinte, mintha sajátjai lettek volna. Ez sikerült, és annyi örömet hozott a meleg szívű Lajos bácsinak, hogy a kocsor-

di kastély mellé egy hosszú házat építtetett külön-külön lakásokkal, és azokba telepítette a ház körül dolgozó alkalmazottak családjait. Kertészek, kocsisok, darabont, inas, szakácsnő laktak ott, és gyermekeik mind bejáratosak voltak Lajos bácsihoz. Meg kellett hogy tanuljanak szépen beszélni, jól viselkedni, étkezésekkor megfelelően használni az evőeszközt, és ugyanakkor kedvesen társalogni, mert Lajos bácsi nagy ebédlőjében étkezett mindenki, az éppen ottlevő vendégekkel együtt. Egyik nyáron francia kisasszonyt alkalmazott melléjük, másikon meg németet, és ilyenkor mindnyájan ezeken a nyelveken kellett diskuráljunk. A Tőkés nevű inasnak három fiacskája volt, és a legfiatalabb: Ottó éppen velem volt egyidős. Természetesen azonnal kiszemeltem, hogy ő lesz a legjobb barátom, és így is történt. Mulattatott, mikor figyelemmel kísértem, hogy étkezéskor inas édesapjuk tartotta eléjük az ezüst tálat, miközben azok kiemelték kedvenc darabjaikat. És ez a világ legtermészetesebb módján történt Kocsordon. – Egy másik esetre is emlékszem, mikor egy Tilduli nevű kisleány étkezés közben valahogy mindig leejtette egyik cipőjét az asztal alatt. Lajos bácsi többször is figyelmeztette, hogy ez nem illik, ami úgy látszik, nem hatott. Következő kívánsága Lajos bácsinak az volt, hogy tegyék a Tilduli terítékét Lajos bácsié mellé. Mikor legközelebb egy kis koppot hallott, mintha csak éppen az asztalkendőjét ejtette volna le, észrevétlenül odahajolt, és a háta mögött tartva átadta a felvett cipőt Tőkés inasnak. Kocsordon mindenki értette a viccet, így az inas pontosan tudta, hogy mi a teendője. Elővett egy szép fényes ezüsttálat, és annak közepébe helyezve elegánsan odatartotta Tildulinak, mint egy következő fogást. A kisleány körülnézett, vérvörös lett szégyenében, felhúzta a cipőjét, és sohase ejtette le többé. Az asztalnál aztán vissza került a régi helyére. Nem volt már szükség további felügyeletre.

Lajos bácsinak kedvenc foglalkozása volt, hogy a nagy park mélyében levő tenispályához lecibikelt, és ott élvezettel vett részt a labdát ütögető gyermekek játékában. Sokszor annyira tűzbe jött, hogy hangosan drukkolt egyiknek vagy másiknak úgy, hogy a teraszra is felhallatszottak lelkes, kiáltó bemondásai. – Ha szép idő volt, naponta lementünk a Szamos folyóra stráfszekérrel, fürdeni. Ez úgy történt, hogy Lajos bácsi beült a szekér aljára középen (még most se értem, hogy rossz lábával hogyan tudta ezt véghezvinni?), mi gyermekek körülötte és jókedvűen énekeltünk aszerint, hogy Lajos bácsi mit diktált? Ha nagyritkán egy autó közeledett, Lajos bácsi pontos időzítéssel elkiáltotta, hogy „csapat csodálkozz!” és mikor az autó éppen mellénk ért, torkunk szakadtából kiáltottuk kórusban, hogy „ejha!” Az autó utasai nagyot néztek, hogy micsoda bolond társaság közelébe kerülhettek? – A Szamoshoz érve Lajos bácsi sohase fürdött, de láthatólag élvezte a körülötte nyüzsgő fiatalságot. – Hát ilyen volt az én Lajos bácsim. Most, hogy sok évtized után nagyritkán ellátogatok Kocsordra a régi emlékek közé, a református templom melletti sírján, minden alkalommal friss virágot találok. Lehet-e ez másképp?

Úgy Lajos bácsi, mint (az ezután következő) Kálmán bácsi testvérei voltak Tisza István miniszterelnöknek. A negyedik testvér, illetve korban a legelső Pauline néni (Radvánszkyne) volt, ki egyik rajzomon szerepel édesapjával együtt. Pauline

néni 18 évvel volt idősebb a családban legfiatalabb Lajos bácsinál. Őt én már csak egészen öreg korában ismertem, mikor többször is ellátogatott ajtoni birtokunkra. A Radvánszkyak otthona Sajókazán volt, messze a Felvidéken.

* * *

Drága szüleim komoly művészetbarátok voltak. Festő, szobrász, író, költő, zenesz nem volt ritka vendég házunkban. És ha észrevették, hogy valamelyik gyermeküknek hajlama van a művészetek egyik-másik ágához, gyorsan gondoskodtak oktatóról, rendszeres vagy részidőben való nevelőről a kívánt művészet terén. Etelka nővérem igen szépen zongorázott, és alapos hajlama volt a zenére. Ha jól emlékszem, 8 éven keresztül részesült zongoraoktatásban a mindentudó és koncertzongoristának beillő Papp Jenő tanár bácsinktól. – Apám Ajtonban már óriási klasszikus hanglemezgyűjteménnyel rendelkezett, és a család mindennapi szórakozása volt nyáron, hogy vacsora után kinn ültünk az oszlopos, tágas teraszon, és a nyitott szalonablakon keresztül hallgattuk nagy élvezettel a legkülönbözőbb világhírű előadóktól a szebbnél szebb lemezeket. Az este rendszerint úgy kezdődött, hogy apám elfütyült egy melódiát, és Etelka máris indult a szalonba, hogy nagyon sok közül kiválassza pontosan azt a lemezoldalt, melyen a kívánt szimfónia, szonáta, operaária, hegedű- vagy zongoraverseny volt. – Előfordult, hogy a lemez feltétele után Etelkának valami fontos teendője akadt az ajtoni ház valamelyik távolabbi szobájában, akkor odamenet és vissza dúdolta magában a Papáék által hallgatott muzsikát, és visszaért pontosan arra a pillanatra, mikor a gramofontűt fel kellett emelni a lemezről. Ezt az összedolgozást mindig nagy csodálattal figyeltem. – De Etelka festészetben is előljárt, és valamennyire én is próbálkoztam. Így apám meghívására egy Seprődy Katus nevű (Seprődy János volt kolozsvári református kollégiumi zenetanár lánya), végzett rajztanárnő került hozzánk, ki aztán éveken keresztül festésben, kézimunkában, iparművészeti ágakban vezetőnk volt. Tanár bácsi (Papp Jenő) 12 évet töltött velünk, és Katus, mivel később került Ajtonba, 8-at. Kedves a történetben az, hogy mikor elhagytak minket, összeházasodtak. Amerikából való első hazalátogatásunk egyik fénypontja volt, hogy őket akkor még kedvesen együtt találtuk. – Szüleink után Tanár bácsit és Katust szerettük leginkább, bár szigorúak és következetesek voltak a végtelenségig. Léleképítő jószágukat sohase lehet elfelejteni.

Judit nővérem irodalmi érdeklődést mutatott, és Reményik Sándor oktatta, nevelgette ezen a téren. Reményik Juditban komoly tehetséget érzett, és tanítványának tekintette. Ez kizárólag baráti alapon folyt, amiből még én is sokat profitáltam. Rajtuk keresztül ismertem meg személyesen Áprily Lajost, Mécs Lászlót, Nyíró Józsefet, Dsida Jenőt stb. Dsida jött fel hozzánk, kolozsvári lakásunkba, és órákat adott két idősebb nővéremnek költészetből. Én is szívesen hallgattam friss, lendületes előadásait, és csodáltam képességét, mikor például indítványozta, hogy mondják meg neki, hogy a verssorok elején vagy talán közepén kívánják-e a rímet? Mikor megtudta, hol és milyen témáról szóljon a vers, máris folyékonyan mondta a nagyon jól hangzó költeményt, érdekes fordulatokkal, humorral, ha kí-

vánták: hexameterben. Sohase tudtam volna elképzelni ilyen tehetséget. Hallatlanul szórakoztató volt.

Katussal és Etelkával nagyon sokat festegettünk hármásban, és mindig természet után, hol portrét, hol tájképet, falusi utcarészletet vagy karakterarcokat. Minden nap érdekes és tanulságos volt Katussal, mert ő maga nagyon tehetséges volt, és mindenben megtalálta a szépet, izgalmat. Nagy öröm volt ez a mindennapi foglalkozás, különösen a nyári szabadidőben, mikor egész délelőttöket ültünk egy érdekes téma előtt. Gyűltek is a képeim, és már akkor is festettem, mikor valamilyen oknál fogva Katus nem volt a közelemben. Lelki kielégülés volt ez számomra valahogy, és olykor robbanásszerűen jött a hangulat és utána a sikeres kép.

Apám egy szép nyári napon kihozott Ajtonba egy Párizsból hazalátogató fiatal magyar festőt, akinek tüneményes tehetsége aztán igazán megmutatta számomra, hogy mi a festészet, magas művészi fokon. Kicsit vissza is húzódtam ezen a téren az ő hallatlan technikáját, kompozíciós tehetségét, könnyed ecsetkezelését látván. Ha ki akart keverni egy színt, nagy palettájának 5–6 színcsomójába hirtelen belevágta ecsetét, és már a képen keverve össze, pontosan azt a színt kapta, amit akart. – Csendes figyelemmel kísérve rengeteget lehetett tanulni tőle. – Úgyszólván ismeretségünk első percétől kezdve vonzalmat éreztem irántam, és sokszor kért, hogy fessek vele. Nem volt semmi különösebb okom reá, de valahogy erre soha se tudtam rávenni magam. Talán azért, mert máris hevesen kezdett udvarolni, és évekig tartó levélkapcsolat volt közöttünk, mikor ő hol Rómában, hol Párizsban, Amsterdamban vagy Antwerpenben sikeres kiállításokat rendezett, és leveleit gyakran illusztrálta befutott képeinek skicceivel. Így az a skicc is megvan nekem, melynek végleges festményével a párizsi Grand Palais „Mention Honorable” kiüntetését kapta. Címe: Spanyol menekültek. – Évek múlva meg neki ítelték az akkori festővilág legnagyobb díját, a Grand Palais aranyérmét. A régebbi magyar festők közül az Munkácsy Mihálynak, Páll Lászlónak és Torma Jánosnak volt meg. – Gáll Feri első látogatása hosszúra nyúlt. Pompás nagy parkunkban rengeteg témát talált, melyeket elképzelhetetlen tehetséggel oldott meg. Engem szívesen beállított modellként a szép környezetbe, és rendszerint egy hosszú ruhát kellett magamra öltsek. Fiatal lévén, nekem ilyen nem is volt, és bálozó korban levő nővéreim egyikéét-másikáét kellett felvegyem. – Gáll Feri legelső képe rólam az ajtoni nagy zongoránk előtt készült. Ahogy a fa puha melegségét visszaadta, pártatlan volt. Következő kolozsvári kiállításán ez elsőként el is kelt, amit magamban fájlaltam, de úgy éreztem, hogy nincs jogom ezt megemlíteni. – Egyik kiállítására Gáll Feri úgy nyomtatta ki a reprodukciókkal ellátott katalógusát, hogy elsőként az én portrém szerepelt, és sok más kép után az ő önarcképe. Titokban ezt megsúgta nekem, és azt hitte, hogy játékát senki se fogja észrevenni. De a szemfüles Desbordes Viktor csak kipécézte, és meg is említette. Hát nem tehettem róla, ez nem rajtam múlt. Mire elém került, az már ki volt nyomtatva. – Egy kisplasztika is készült kettőnkéről nagy viharban menekülve. (Mintha a háborúvégi menekülést érezte volna meg előre.) Ennek kiöntésében magam is segédkeztem. Szimbolikus, szép munka volt, de Ajtonnal együtt ez is odaveszett. – Bár számomra nagy él-

mény volt művészi tehetségének robogó haladását figyelni sok év folyamán, mégis fájdalmas volt az együttlét. Nem akartam szép, igaz vonzalmát rideg visszautasítással bántani, és akárhogy vigyáztam szavaimra, magatartásomra, mégis ezt tettem. Őszinte megnyilatkozás volt, amit neki mondtam, hogy egyelőre túl fiatal vagyok, és tapasztalatlan ahhoz, hogy ilyen irányú jövőm felől dönteni tudjak. Ő meg – úgy látszik – azt hitte, hogy erős akaratú szüleimtől tartok, és ezért vagyok visszautasító. Egy alkalommal, mikor éppen Gyéresen töltöttem egy hetet hozzám hasonló fiatalok társaságában, Bethlen Dönci bácsiék házában, Papa váratlanul megjelent, és hazavitt Ajtonba. Útközben nem árulta el nekem, hogy mi készítette erre. Csak otthon tudtam meg, hogy Gáll Feri távollétemben megkérte kezemet szüleimtől, kik azt mondták, hogy én kell hogy határozzak. Kínos volt a szerepem, mert részemről továbbra is nemleges volt pillanatnyilag a válasz, ami aztán Gáll Ferit rendkívül letörte, és ennek következtében másnap távozott is Ajtonból. Fájt nekem is, de éreztem, hogy nem tehetek másképp. Gáll Feri művészi életét aztán Kolozsvárt és Nagybányán folytatta. Persze időnként találkozottunk itt-ott, és minden alkalommal meggyötört szomorú tekintetének látása. Párizsba nem mehetett vissza az akkor dúló második világháború miatt.

* * *

Szép Ajtonunkhoz rengeteg gyönyörűséges érzelmi szál kötött minket, fiatalokat. Persze mindenben a hangadók nemes gondolkodású, magas műveltségű, áldott szüleink voltak. Apánk robusztus természetű, erős akaratú, kérlelhetetlen ember volt, olykor félelmetes fajta, de nem lehetett nem szeretni. Akármennyire próbálta kendőzni, a szív azért csak kicsillan, még a legszigorúbb pillanatokban is. – Anyánk pedig?!... Hát anyánk valóságos áldás volt, születésétől kezdve. Szülei: az ajtoni földbirtokos Zeyk Károly és a mezőnagycsáni Tisza László és Holles Ottilia második leánya, Tisza Etelka már elég idős korban házasodtak össze. Nem sok reményük lehetett leszármazottakra, és aztán valóságos isteni ajándékként megszületett a szép kis Margit, az egész nagycsalád leírhatatlan öröme. Növekedésében szelíd, tanulókéony és mindenképp felett szeretetre méltó egyéniség volt, mindenki szemefénye. Nagybátyjának, Tisza Istvánnak egyik kedvenc unokahúga. Mikor nem lehettek együtt Kocsordon, Geszten, Bethlenben, Ajtonban, Mezőkapuson vagy Budapesten, akkor intenzíven leveleztek egymással a legnagyobb politikai zűrzavar idején és még akkor is, mikor Tisza István ezredparancsnokként kinn szolgálta hazáját a fronton. – Passzionátus amatőr fényképész is volt anyám, melyre való hajlamát egy régebbi nagybátyjától, Zeyk Miklós természettudóstól örökölte, ki már az 1800-as évek közepe felé tudott üveglemezre színesen fényképezni. Írásba foglalt tudománya az 1849. évi nagyenyedi tűzvész áldozata lett. Ennek pótlására kialakította az első magyar geometriai gyorsírást.

Szüleink mindent megtettek értünk, és az igaz emberré való nevelésünket komolyan vették. Már serdülőkorban is lehetett saját pénzünk, de csak akkor, ha azért megdolgoztunk. Ha érdeklődést mutattunk, akkor területet, lehetőséget is adtak reá. Judit nővéremnek beállítottak egy igazán nagy csirkefarmot. Gödöllőről

hozattak szakértőt ennek megtervezéséhez, megvalósításához. Több épületben mesterséges keltetőgépeket és a kikelt csirkéknek melegített „műanyagát” állítottak be. Meg kellett Juditnak tanulni minden csínyét, tudományát a helyes étkeztetésnek, felnevelésnek és betegségek idején a megfelelő kezelésnek, majd az értékesítésnek. Emlékszem, egy alkalommal beütött a baromfiláz, és orvos oltotta be egyenkint a megmaradt állományt azok megmentésére. Nagy testű, szép, piros rhode-island volt az egyik fagyta és aránylag apró, fehér leghorn a másik. Négy kereken futó, külön kocsit építtetett apám, mely aratás után kiszállította a mezőkre, ott kieresztették a baromfiakat, és éjszakára szépen visszajöttek szállásukra a számukra nyitva tartott kocsiba. – Én, kérésemre finomprém nyúlfarmot kaptam, de nem egyszerűt ám! Tudományosan, külön erre a célra kőépületet húzatott fel apám, és abba egyéni ketreceket, mindegyik ellátva éjjeli, sötét szobával és egy nagyobb nappalival. A padló vékony, gömbölyű, hézagosan egymás mellé illesztett fákból állott, mely aprószalmával volt telehintve, és ezen sétálgattak a nyulak. A hulladéktól pedig úgy szabadult meg az ember, hogy egy ötletes, nagyon egyszerű, a ketrecen kívül felszerelt keresztrúd megmozdításával a belső kerek lécek teljesen megfordultak, és tartalmuk lehullott egy hatalmas, erre a célra megszerkesztett alumínium tálcára, amit aztán csak ki kellett húzni, és az épületen kívül kiüríteni, vízszaggal leöblíteni. A belső rudakra meg friss szalma került. – A növények kisnyulaknak külön kifutó ketrecek voltak, ahol kedvükre kergetőzhetek, játszhattak, amire egészségi szempontból volt szükségük. – Nem volt az én farmom se mentes betegségtől. Nyulaknál a nátha végzetes, és meg kellett tanulnom a védekezést. – Ezeken kívül az értékesítésre is gondom kellett legyen. A prémnyulaknak elsősorban Angliában volt piacuk, és azt is meg kellett szervezni. – Etelka gazdasági dolgokkal és főleg a lovakkal foglalkozott.

* * *

Családom minden egyes tagja kitűnően beszélt nyelveket, így mikor állás után kellett járni, akkor elsősorban a francia megszálló csapatnál kerestek és találtak munkát. Mami és Papa kerültek legmesszebb az Ötz folyó völgyében fekvő Längenfeldbe, a francia csendőrshöz. Ottó pedig a közeli Imst városkában tolmács-titkárként, a kerületi francia katonai parancsnoksághoz. Ide jött később István nagybátyám is. Majd hónapok múlva Papa és Mami is átköltöztek Imstbe, hol Papa az elit Chasseur Alpin zászlóalj nagyon kedves parancsnoka: commandant De Buttet du Bourget (Gouverneur Militaire) titkáráként dolgozott. Amikor később ezt a zászlóaljat Kitzbühelbe helyezték át, szüleimet is magukkal vitték.

Ottó munkája révén kapott egy rekvirált szobát, melybe aztán engem is átköltöztetett, mert január végére már esedékes volt első gyermekünk megszületése. Tisza Kálmán unokatestvéremék, két kisfiúkkal, kivándoroltak Magyarországról, és tervezgették, hogy továbbmennek Dél-Amerikába. Szenteste következett, és vacsorára meghívtam őket Papáékkal együtt. Egyetlen kis rezsóm volt a szobában, és ezen készült az ünnepi menü, ami passzírozott szarvaskrémelevessel kezdődött. Ez francia módon úgy készül, hogy puhára főtt húst zöldségestől átpasszírozza az

ember egy erős szőrszítán stb. Jó sokat dolgoztam vele, nagy örömmel, mert tudtam, hogy az eredmény kitűnő lesz. Persze azon az egyetlen rozoga főzőlehetőségen más étel is készült, és minden meg kellett hogy legyen, mire a kedveseim megérkeznek. Utolsó percben még nekiálltam cipőt pucolni, és mikor Mami így megpillantott, rémülten mondta, hogy ebből gyermek lesz, de idő előtt. Jól szórakoztunk az est folyamán, de másnap meglepetésemre értesíteni kellett a mentőket, hogy rohanás a zamsi kórházba (ugyanoda, ahova Ottó régen a hulladékokat vitte). Így született meg Árpád, a kedves apácák kezei között, december 25-én. Volt azért ott egy kis kalamajka is, mert ugyanakkor egy ukrán mama is készült gyermeke megszületésére, és tele volt panasszal, majd egyfolytában kiáltozott. Én szüleimtől azt az intelmet kaptam, hogy a bajokat el kell viselni, lehetőleg hang nélkül, mert a nagy csetepatével nem lesz jobb semmi sem. A nagy szülőterem másik végén volt az ukrán mama, és mindenki hozzá futott, neki segített. Én meg nagy fájdalmak között magamtól világra hoztam Árpádomat. Mikor észrevették nagy rohanás volt hozzám, és rázták a fejüket, hogy hogyan történhetett ez? Én meg boldog voltam egy egészséges kislíval. Másnap láttam az orvosi jelentést, mely így hangzott: életképes koraszülött. De azért nem volt teljesen egyszerű az élet. Hamarosan magas hőemelkedéssel szabályszerű gyermekágyi lázat kaptam. Ebbe a betegségbe az előző évszázadban sokan belehaltak, és egy magyar orvos, Semmelweis Ignác felfedezése volt, hogy sok kézmosással, szappannal való fertőtlenítéssel lehet azt megelőzni. Szegény apácák nem voltak hibásak, mert akkor szappan, mosószer, fertőtlenítő, élelmiszer minden Ersatz (pótlék, tehát nem valódi) volt. Egy teljes hónapon keresztül feküdtem a zamsi kórházban, miközben egészen magasról le a normális hőmérséklet alá futott napról napra a lázam, váltokozva. Ez jól igénybe vette a szívemet. Ottó meg nem szűnt aggódni életemért, és ha csak tehetett, átjött vonattal hozzám Imstből. Egyik este, óriási hóesés után, visszamenet lekéste az utolsó vonatot, és gyalog vágott neki a hegyeknek, vaksötétben. Borzalom, hogy milyen veszélynek tette ki magát ezzel, hiszen ott a nagy hidegben farkasok is gyakran jártak. A Jóisten sokszor és sokféleképpen megsegített.

Mikor február elején kikerültünk a kórházból, akkor már Árpád egy komoly ekcémától szenvedett, mely a kórházban ragadt reá. Egy teljes éven keresztül bajlódunk ezzel, de újra Isten segítségével egészséges gyermekké fejlődött. Az élelem hiány volt ott aztán a legnagyobb baj, és egy alkalommal Tisza Kálmánék kérésére Andrassy Ilona jelent meg nálunk Imstben, az akkor még fiatal Lichtenstein herceggel, hatalmas üveg igazi kakaóval. Ezt életmentésnek éreztük, mert Árpádot addig nem tudtuk feltáplálni.

Egy reggel Áni néni azzal a gondolattal ébredt, hogy vajon mi is lehetett a szép ezüsttel és más értékekkel, amit mi a hegyek között hagytunk egy katolikus papnál. Újságokból tudtuk, hogy azt a területet megszállták ugyan az oroszok, de később kivonultak, és attól kezdve az angolok felügyelete alá került. Már vállalkozott is Áni néni, hogy különböző zónákon keresztül utazási engedélyeket kér, és felderíti az értékek sorsát. Papa azt az utasítást adta, hogy ha ott esetleg talál valamit, hagyjon egy szép

ajándékot, adományt az illető egyháznak. A felderítés eredménye ez volt: a kedves plébános elmesélte hogy faluját eltávozásunk után megrohanta az orosz katonaság, és ott valamennyire be is fészkelte magát. Hozzá költöztek be az orosz tisztek, a falusi lakossághoz pedig a legénység. Kezdetben a tisztek nem nyúltak semmihez, de a plébános késő esteken, sötétben hallotta, hogy emberek futnak be a kapuja alá, majd megtömött zsebekkel onnan ki. Ő előre megmondta nekünk, hogy nem vállalhat felelőséget, és ezt el se vártuk tőle. Az első csoport kisebb darabokat szállított el, mint evőeszköz stb. Majd rájöttek a tisztek is, hogy ott valami érdekes lopni való lehet, és ők a hatalmas tálakat, serlegeket, kandelábereket, tükröket stb. vitték, és már nem is titokban. Tehát a mi terhünk alaposan megcsappant, de még mindig volt figyelemre érdemes mennyiség belőle. Áni néni teljesítette a Papa kérését az ottani egyházzal szemben, és elindult ezüsttel és más értékkel, amit annak idején otthagytunk, vissza menekülttáborunkba. Megörültünk a sok kedves, ismerős régiségnek, és Árpád fiunk keresztelője következő azzal terítettünk még utoljára, nagyon szépen, távolabbról meghívott vendégeknek is. Mikor mi Ottóval és Árpáddal, hónapok múlva áttelepedtünk Franciaországba, és szüleim a bregenzi (Vorarlberg) menekülttáborba, akkor örömmre hét éven keresztül sok minden problémájukban ki tudta ez az ezüst segíteni őket (orvosi, fogorvosi költség, élelem stb.). Aránylag pottom pénzért voltak kénytelenek eladogatni egyenként, de legalább volt miből pénzt csinálniuk. Megmaradt néhány tál belőle és annyi evőeszköz, hogy 8 személynek meg tudok teríteni, mert én örököltem szüleimtől ezt. A súlyos étkező darabok egyik oldalán most is rajta van az Obrenovits címer, a másik oldalán pedig nagyanyám leánykori Tisza címere.

Mint említettem, 1948 elején áttelepedtünk hárman Franciaországba. Nem mintha szívünk éppen oda húzott volna, de Amerikába igyekezvén, Ausztriából nem tudtunk célt érni. Onnan ugyanis akkor még nem indult meg a kivándorlás, ám Franciaországból igen. Ára volt ennek is, mert a franciák még átmeneti betelepelési engedélyt is csak olyan menekülttáborból átvett külföldinek adtak, aki elfogadta, hogy az országban való tartózkodása alatt kizárólag csak mezőgazdaságban vagy bányában fog dolgozni, bármennyire képzett is az illető. Ehhez is kellett egy mindkét oldalról aláírt szerződés, melyben az idegen kötelezi magát, hogy egy teljes éven keresztül ugyanazon a munkahelyen marad. Párizsban élő Bethlen Pál unokatestvérem szerzett számunkra egy ilyen lehetőséget ismerősein keresztül. Dél-Franciaországba kerültünk, Drôme department Triors nevű községébe, comtesse Dubouchage hatalmas birtokára. A földek nagy része parlagon hevert, mert olyan zsugori és erőszakos volt, hogy az ő éhbéréért senki se akart neki dolgozni. Hadifogoly németekkel próbálta tehát elvégeztetni a mezei munkát, és olyanféle menekültekkel, mint mi voltunk. Megérkezésünkkel elragadtatással néztük hatalmas barokk kastélyát, az óriás, gombnyomásra nyíló, kovácsoltvas kapuját, nagy parkjának ősi cédrusfáit, de mindenütt látszott a gondozatlanság, elhasznátlanság nyoma. Nem szeretem a misztikus történeteket, de feltétlenül vannak megmagyarázhatatlan események mindnyájunk életében. Triors-ban valami egészen különös történt velem. Gyermekkoromban Ajtonban volt egy visszatérő álmom, amelyben

nincs semmi csodálatos, mert mindnyájunk életében előfordult. Egy hosszú, sötét, dús lombú fasorban álltam, melynek legvégén egy majdnem világító, fehér szobor volt. Sohase tudtam kivenni, hogy kit vagy mit ábrázol, csak azt tudom, hogy nagyon sötét volt, ahol álltam, és a szobor olyan fehér, hogy majdnem szikrázott. Eltelik röpké 30 év, és triors-i, első parki sétámban ott áll előttem az álomkép, megelevenedve. Mondanom sem kell, alig hittem a szememnek.

A számunkra kiszemelt tanyai ház két kilométerre volt, a két épület között az utat természetesen gyalog kellett megtenni. Ismerve szorult helyzetünket comtesse Dubouchage Ottónak olyan bért adott, mely kb. fele volt az ott szokásos mezőgazdasági munkás fizetésének. Ebből az alapállásból indultunk, és regénybe illő, olykor mulatságos is, hogy kicsinyes gondolkozásával mennyiféleképpen próbált kitolni velünk. Mi vígan csináltuk kötelességünket (főleg Ottón volt a nagy teher), mert tudatában voltunk annak, hogy valamikor továbblépünk, és amíg szeretetben együtt vagyunk, nem árthat nekünk semmi. Magunkról tehát nem is akarok most írni, inkább kiemelek egy-két mozzanatot a sok közül, mely comtesse Dubouchage családjára vonatkozik. A nagy kastély egy régi cseléd részlegét modernizáltatta saját magának központi fűtéssel stb., mert az kisebb szobákból állt, és abban élt fiatal unokahúgával. Ennek nem volt szabad hasonló korú ifjakkal érintkezni. Csakis a comtesse személyével és a birtokkérdéseivel foglalkozhatott, amiben benne volt, hogy semmi körülmények közt se utazhatott sehova, tehát teljes izolált-ságban élt. Egyetlen házi alkalmazottjuk egy szakácsnő volt és annak férje, aki az udvaron és kertben tett, amit tudott. Rajtuk kívül a kastély egyik távoli termében élt comtesse Dubouchage édesanyja, akit leánya annyira nem szeretett, hogy nem is akarta látni. Az a traktus teljesen fűtetlen volt, és egy alkalommal, a tél beálltával a szakácsnő, aki vitte neki az ételt, azzal a hírrrel jött, hogy az idős hölgy megfázott, és nagyon szenved. Át kellene költöztetni egy fűtött helyiségbe. Erről a mi munkaadónk hallani se akart. Egy asztalossal csináltatott fából egy kis bódét beleépített paddal és egy nagy villanykörtevel, mely utóbbinak az volt a hivatása, hogy melegen tartsa az említett pici helyiséget. Ebben volt kénytelen ülni a szegény idős hölgy, naphosszat. Rövid időn belül tüdőgyulladást kapott. Szívtelen leánya hozatott Párizsból egy mentőautót, és azzal vitette el egy ottani kórházba. Hamarosan jött a hír, hogy az idős comtesse Dubouchage meghalt, és a halottaskocsi már hozta is triors-i birtokára. Mikor a kocsi sofőrje a nagy kapun csengett, bebocsátást kérve, a leánya idegesen tiltakozott. Oda be ne hozzák, hanem adják a kriptá kulcsát a sofőrnek, és az tegye be a koporsót, ahova gondolja. Volt a kriptában két szék, arra a szegény ember rátette azt, és mint aki dolgát jól végezte, visszaszolgáltatta a kulcsot, már távozott is... Franciaországban törvény van arra, hogy a kriptákat évente ki kell takarítani. Mikor emiatt hosszú hónapok múlva a szakácsnő férje bement, az egyik széket összeroppanva találta, és ott függött lecsúszva a koporsó.

Az unokahúgnak annyira nem volt szabad mással érintkeznie, hogy emiatt nem mutatták meg soha szép kastélyukat senkinek, de igazán senkinek. Ki nem állhatom a siránkozást vagy panaszolgotást, és most hosszan elgondolkoztam, hogyan is

lehetne röviden jellemezni triors-i tartózkodásunkat anélkül, hogy az kívülállónak önsajnálát félének tűnjék.

A gondunkra bízott tanyán Ottónak három növendék öszvérről, hat tinóról és egy nyáj juhról kellett gondoskodnia. A földeken sok szőlőt, gabonát, takarmányrépát és kukoricát termeltek, és volt egy jókora legelő a juhnyáj számára. Az erős mezei foglalkozásban Ottó egyetlen munkaruhája szakadozott, és esténkénti feladatam volt annak javítása. Pénzünk egy másik öltözetre nem volt. A pici fizetés mellett naponta csak fél liter tejet kaptunk, meg krumplit, és naponta egy liter saját termelésű bort. (Mondanom sem kell, hogy ez utóbbira volt legkevésbé szükségünk.) Ottani szolgálatunk utolsó idejében már tömegben állt a bor a pincénkben, amit eljövételünkkor ott is hagytunk. A tanyán nem volt vízvezeték, csak egy csőből folyt a víz kinn a vályúnál. Télen-nyáron itt mostam fiunk pelenkáit is. A szobákban fűtési lehetőség nem volt, csak a konyhában egy fafűtéses tűzhely. Tüzelőanyag alig volt. Két alkalommal Ottó vágott ki egy-egy öreg fát tüzelésre. A kevés tűzifa miatt kénytelen voltam Árpád táplálékát magunkkal hozott gyorsfőzőnkön elkészíteni. Mikor comtesse Dubouchage ezt észrevette, kihivatott egy villanyszerelőt, hogy az állapítsa meg, miért fogy a tanyán „rengeteg” villany? Ebben a helyzetben jött egyszerre egy levél Párizsból Bethlen Palitól, hogy felesége elhagyta, és hároméves kisfiát, az én keresztfiamat, Károlyt szeretné hozzánk adni addig, míg további elhelyezéséről gondoskodni tud. Megírtuk Palinak, hogy ez csak abban az esetben lehetséges, ha ő ide kíséri kicsi Károlyt, és itt megegyezik a környékbeli gazdákkal, hogy azok tejet, húst, tojást stb., adnak el, hogy abból Károlyt eltarthassam. Ez így is történt. Aranyos kicsi fiú volt Károly, és több mint egy hónapot töltött nálunk.

Két kicsi mozzanatot csak le kell írnom róla. Ottó a szénapadlásról nyíláson keresztül dobta le a jászolba az öszvérek elé a szénát. Károly mindig felment Ottóval a padlásra, és nagy élvezettel figyelte az etetést. Egy óvatlan pillanatban beleesett a jászolba az egyik etetőlyukon keresztül. Ottó bizony megijedt, mert az öszvércsikók harapósak voltak. Hirtelen lehasalt, és a nyíláson keresztül fél karral felhúzta a rémült kicsi Károlyt. Egy másik emlékezetes alkalom. Mikor mi ott jártunk, Franciaországban még nem voltak vidéken fürdőszobák. Rendszerint a konyha közepére letettek egy kb. két méter átmérőjű kerek, lapos pléhkádát, abba került a tűzhelyen melegített víz, és ebben történt a fürdés, fürdetés. Egy vasárnap reggel kicsi Károlyt már szépen megfürdettem és felöltöztettem. Nem tudom, hogy mi oknál fogva, de addig hátrált a konyhában, míg egy hatalmas loccsanással belepottyant a nagy kád meleg vizébe. Oda volt a vasárnapi öltözet.

Többször mondtam comtesse Dubouchagenak, hogy nekem is kellene valami munka, hogy jusson több élelemre és a munkaruha pótlásra. Egyszer azzal az indítvánnyal jött, hogy a közeli Roman nevű város egy cipőgyártási központ. Végezzek el egy ottani ipariszkolában egy 6 hónapos tanfolyamot cipőfelsőrész készítésből. Ennek alapján valamelyik gyár úgy alkalmaz, hogy kölcsön ad egy munkagépet, melyen otthon tudok dolgozni, és hetenként bevihetem az elvégzett munkát. Nagyon megörültem ennek a gondolatnak, és comtesse Dubouchage köl-

csönadott egy biciklit, hogy ezzel járjak be a tanfolyamra Romanba, mely nyolc kilométerre volt. A hathónapos tanfolyamot én hat hét alatt el is végeztem. Közben többször Árpádot is bevitettem magammal a városba, ki akkor még nem tudott járni, és kénytelenek voltunk a bicikli hátsó kosarába bekötni. Máskor meg Ottó vigyázott rá, miközben a juhnyáját legeltette. Végre megvolt a bizonyítvány, amit nagy örömmel mutattam comtesse Dubouchagenak, kinek ez volt a meglepő válasza: „Hát hogy is képzeli, hogy én megengedjem, hogy munkagépet használjon a tanyán, hiszen ahhoz ipari áram bevezetése szükséges!” Ezzel be is fejeződött az én cipőfelsőrész-készítő „karrierem”.

Ilyen és egyéb lehetetlen bánásmód miatt a kötelező év lejártával persze igyekeztünk egy másik helyet találni menekült életünk folytatására. Akkor kerültünk át Aubussonba (Department de la Creuse) egy La Villatte nevű erdei birtokra, ahol az erdélyi származású Desbordes Jenő volt az intéző francia rokonai birtokán. (Őt már említettem menekülésünkkel kapcsolatban.) Itt is keményen kellett dolgozni. Ottó minden reggel ötkor hajtotta ki a tehéncsordát az erdei legelőre. Ökrökkel szántott, fát termelt ki lovas kocsival stb. Inkább baráti alapon voltunk itt, jó ellátással és majdnem semmi fizetéssel.

Egy év után ajánlás alapján, felkerültünk Párizsba (Neuilly-sur-Seine) inas-zakácsnőként egy grófék emeletes, kertés villájába. Munkaadóink úgy jelentettek be, mint vidéki birtokukról behozott kertész házaspárt. Kedves emberek voltak, sokáig azt hitték, hogy hivatásos valet-maître d’hotel, cuisinière vagyunk. Nem mondom, okozott ez a „tévhit” számomra néhány forró pillanatot vagy inkább hetet, sőt talán hónapot is.

* * *

Az Exelmans család magasabb francia körökben nagyon elismert és szeretett volt. A mi munkaadónk dédapja Napóleonnak volt lovas tábornoka, és megkapta a Maréchal de France címet. Ma is van Párizsban egy Boulevard Exelmans róla elnevezve. Annyi vendég járt hozzájuk, hogy volt úgy, hogy ebédre egy csoport jött és vacsorára egy másik. A vietnami háború kitörésekor az egyik vendég például a comte távoli rokona: egy francia admirális volt, aki búcsúzni jött, mert másnap indult Délkelet-Ázsiába, hogy átvegye a tonkini francia hajóhad parancsnokságát. Náluk láttam életben felvonulni a sima vonalú, elegáns francia öltözködést, amit persze élveztem.

Minden vacsora után, mikor a vendégek a comte vezetésével átvonultak a nagyszalonba, akkor a comtesse ülve maradt az asztalfőn, és be kellett jönnöm hozzá egy kis, fehér márványtáblával. Tervezetés jött a következő napi menue-re vonatkozólag. Én diktálás után írtam, amit tudtam, mert rendszerint (főleg az első hónapokban) nem is sejtettem, hogy miről beszélünk? Mikor onnan kiszabadultam, jött a nagy lapozgatás. Volt ugyanis a konyhában öt szakácskönyv, és mivel jól tudtunk franciául Ottóval, ki nagy segítségemre volt, azok olvasása nem okozott gondot, de a szöveg igen. Illetve úgy jellemezhetem a helyzetet, hogy szerencsém volt, ha valami nehezebben előállítható ételt kerestünk, mert annak receptjét megtaláltuk. De jaj volt, ha egy közönséges fogásról volt szó, melyet mindenki is-

mert, még a kisgyermek is. Ilyen volt például a „pomme de terre à la maître d’hotel”. Sehol, de sehol nem akadtam nyomára, és másnap már következett is az ebédidő. Nem kérdezhettem meg a szomszédban, mert akkor mindjárt kisült volna, hogy semmirevaló szakácsnő vagyok, hogy még ezt se tudom. Telefonálgatásra se módom, se időm nem volt már, így elhatároztam, hogy megfőzök sós vízben kockára vágott krumplit, leszűrve ezt beteszem a sütőbe, reá vajdarabkákat, és megpirulás után apróra vágott petrezselyemmel megszórva feltálalom. Nem lehet ez rossz – gondoltam –, és ha majd kérdik, azt felelem, hogy én ezt a fogást így szoktam csinálni. Mondanom sem kell, szívdobogva vártam vissza az ezüsttálakon való felszolgálásból Ottót az ebédlőből, aki azt mondta, hogy mindenki vett, és most eszik. Az izgalmas az volt, hogy másodszor is vesznek-e még, de ez is megtörtént. Na gondoltam, kapok én most egy fejmosást este a comtesse-től, de ez nem következett be. És nem következett be másnap és harmadnap sem. Már azt hittem, hogy csoda történt, és véletlenül eltaláltam a pomme de terre à la maître d’hotel receptjét. Különösen akkor, mikor a következő héten újra ezt kérte a comtesse és az utána jövő heteken is, majdnem kivétel nélkül. Úgy megnyugodtam ebben, hogy olyantól se kérdeztem az idők folyamán, akitől pedig már lehetett volna... (Most egy kicsit előre ugrom.) Másfél év múlva megkaptuk végre az amerikai bevándorlási papírjainkat, és mikor úrnőm elmondta, hogy mennyire meg volt elégedve, és köszöni ottani működésünket, csak egy kérése volt: írjam le neki az általam készített krumpli receptjét, mert ők azt nagyon szeretik, és a comte-tal „pomme de terre à la Marguerite”-nek nevezik. Jó nagyot kacagtam, és most már elmondtam neki kisebb kinszenvedésemet ezzel a fogással kapcsolatban. Ő is derült rajta, és megjegyezte, hogy a jövőben is így fogják egymás között nevezni ezt az ételt. Akkor meg én jöttem elő azzal a kéréssel, hogy ezek után mondja már el, hogy mi is az a pomme de terre à la maître d’hotel? Kiderült, hogy ez egyszerű petrezselymes krumpli vajjal, de pírítás nélkül.

Párizsban töltött másfél évünk szabad óráiban múzeumokat látogattunk. A Louvre mellett elsősorban a Jeu de Paume-ot szerettük hatalmas impresszionista gyűjteményével és a Hotel Bironban a felejthetetlen Rodin-kiállítást. Az Opéra Comique is nagyon vonzott elsőrendű előadásaival, és a francia balett. Ilyen irányú érdeklődésünket gazdáinknak nem árultuk el. Hogy a munkaadó és alkalmazott közötti távolságot meg ne rontsuk, igyekeztünk velük tapintatosan ilyen helyen nem találkozni. Jól éreztük magunkat különös helyzetünkben, a háttérben sokat mosolyogtunk egymás között. Tudtuk, hogy ez nem tart örökké, és pillanatnyilag nem volt érdekünk ezen változtatni. Kicsi Árpád velünk volt, és mindig arányosan kedvesen viselkedett. Nem lévén gyermekük, Exelmansék őt is megszerették.

De aztán jött egy pillanat: Bethlen Pali kicsi Károllyal (aki hét közben akkor már egy francia gyermekotthonban élt) állandó vasárnapi vendégünk volt, és délután mindig együtt mentünk ki a párizsi sétákra. Ezen a bizonyos napon még elindulásunk előtt a konyhában régi ajtoni lovas fényképeket nézegettünk, melyek figyelmetlenségből az asztalon maradtak. Gazdáink ezt nyilván felfedezték, és másnap csodálkozva kérdezték, hogy kik is vagyunk tulajdonképpen? Már nem volt

mit kendőzni, és hazudni pláne nem érdemes, hát mondanunk kellett magunkról egyet s más. Helyzetünkön ez semmit sem változtatott, de észlelnünk kellett, hogy a légkör körülöttünk valahogy más lett. Érződött, hogy mesélgetnek rólunk vendégeinknek, mert ettől kezdve gyakori volt, hogy egyik-másik érdekes személy kijött hozzánk a konyhába beszélgetni. A franciák általában nagyon érdeklődő és szellemes náció, és minket is mulattattak az ő kérdéseik.

Még gyakoribb eset volt, hogy mikor Ottó, hivatásához mérten, késő este egyenként engedte ki a bezárt kertkapun keresztül a vendégeket, egyesek megálltak, és még hosszan elbeszélgettek vele. Volt úgy, hogy az utolsó vendég olyan sokáig maradt, hogy közben gazdáink már le is feküdtek, és eloltották lámpáikat. Comte Exelmans aztán egyszer elmondta nekünk is, hogy Ottóval való régebbi beszélgetései alkalmával olykor azon tűnődött, hogy micsoda náció lehet ez a magyar, hogy még az inasok is ilyen műveltek?

Erdélyből velünk menekült két nagynéném is Párizsban élt ebben az időben, hasonló alkalmazásban. Az én kinézésem még talán hasonlíthatott egy szakácsnő fizimiskájához, de Anna nagynéném magas, karcsú, királynői termete, hosszú aranyszőke haja, melyet hatalmas kontyba csavarva viselt, már aligha. Bár kapott alkalmazást egy párizsi családnál, de azok ragaszkodtak ahhoz, hogy majdnem családtagként, velük étkezzék. Persze ugyanakkor megkívánták a finom francia konyhát és a szép tálalást is. Anna nagynéném gyermekkorától kezdve igen gondosan, művészi érzékkel kezelt mindent, ami az életben eléje került, és ezt a helyzetet így jellemezte: „Semmi baj sem volna. Csak az a nehéz, ha az ember egyszerre szakácsnő és úri dáma kell legyen.”

Áni nagynéném meg fürge, ügyes kezeivel családtól családhoz ment, javítgatva finom fehérneműiket. Szeretetre méltó, vidám természetével, magas műveltségével és szép francia beszédével mindegyik szóba jövő családot meghódított, és évekre szóló barátságok fejlődtek így ki. Számomra érdekes volt figyelni a különböző családtagjaim ilyen vagy olyan boldogulását.

Neuilly-sur-Seine Párizs előkelő külvárosának számított. Ottani munkánk idején nemcsak múzeumokat, parkokat és operát látogattunk, hanem eljutottunk Fontainebleau-ba meg Versailles-ba is, hol a francia barátainál élő Patay Gyuri bácsit is meglátogattuk. (Régen ő szerkesztette Pesten Georges de Paté néven a *Társaság* című társadalmi folyóiratot. Ő fivére volt Ottó nagynénjének, báró Hámos Antalné Patay Anita néniének.) Társadalmi meghívásoknak is eleget tettünk, ha lehetett. Így emlékszem egy nagy baráti összejövetelre Kuún Gézánál (ki az erdélyi Kuún Zsigmond gróf fia) és új feleségénél, Daisynél. Ott láttam utoljára Haller Eugénie-t. Látogatásokat tettünk Nemeskéri Kiss Miklósnéknál, gróf Bissingenné Lázár Nóra grófnőnél stb.

Amerikába való kivándorlásunk alaposan elakadt, mert Ottó annak idején az Egyesült Államokkal szövetséges Szovjetunió ellen harcolt, és emiatt „ex-enemy” státusba került. A háború befejezése után kb. öt évvel Amerika összeveszett a szovjettel, és akkor megszűnt az ex-enemy minősítés is. Így beindított kivándorlási papírjainkon tovább lehetett dolgozni.

István öcsém, aki Innsbruckban érettségizett, és aztán ösztöndíjjal kikerült Louisiana államba, ott igyekezett kivándorlásunk ügyét előmozdítani.

Egy szép napon kiderült, hogy Isten kegyelméből egy második kisgyermek indult el családjunkban. Nem voltunk rózsás anyagi helyzetben, így nem számítottunk erre, de hálával és köszönettel vettük a kis jeladást. Továbbra is dolgoztunk Exelmanséknál, és egy idő múlva nekik is elárultuk. Furcsa volt a reakciójuk. „Nincs semmi baj – mondták –, megszületik a kicsi, és majd kiadjuk falura. Ott jó lesz neki, és maguk megtarthatják állásukat. Ez járható út, sokan így csinálják Párizsban.” Csak ez kellett nekünk. Kifejtettük, hogy ilyesmi nem volna megoldás számunkra, amit ők kétkedve fogadtak. Egy alkalommal Ottót ki is vitte a comte Normandiába, hogy körülnézzen az említett faluban, és megismerjen egy olyan családot, hol újszülöttünket majd elfogadják. Lesújtó volt az Ottó véleménye mikor visszajött. Dehát nem is számítottunk másra. Még messze voltunk a kicsi megszületésétől, de gőzerővel nekiálltunk találni egy igazán higiénikus, egészséges helyet, ahol kihúzhatja az időt Amerikába való áttelepülésünkig. Még ez a megoldás is fájdalmas volt számunkra, de valahol kompromisszumot kellett kötni a helyzettel. A helyi szociális szervezet vezetője, Mlle. Crèvecoeur (Ottóval kettesben sokat szórakoztunk nevén) ajánlott többféle pouponnière-t, melyek még mindig nem feleltek meg nekünk. Végül kiválasztottuk a Párizstól negyedik községben, szép környezetben levő „Un Coin du Ciel Bleu” nevűt. Az ottani feltételekkel meg voltunk elégedve, de költsége olyan volt, hogy kettőnk teljes fizetése ráment.

Egyébként Exelmansék továbbra is nagyon rendesek voltak velünk. Szinte büszkének látszottak, hogy háztartásukban gyermek van készülöben. A szülés előtti hat hétre felvettek valakit a helyembe, és az alatt már semmit se kellett dolgoznom.

Közvetlenül a kicsi megszületése után elutaztak birtokaikra vadászni, és kerek másfél hónapon keresztül magunkra éltünk a szép villában. Ezt megelőzően Árpád hollétét is meg kellett oldani a megszületés időszakára és utána. Szüleim boldogan írták, hogy küldjük el Árpádot hozzájuk, a bregenzi menekülttáborba, ahol akkor éltek. Tudtuk, hogy jó kezekben lesz ott, így köszönettel elfogadtuk ajánlatukat. Ők igen jó nevelők voltak, és közben agyon dédelgették egy szem kis unokájukat, mert hiszen a magyarországiak elérhetetlenek voltak. Később Árpádnak ez a kiruccanása alkalmat adott nekem amerikai nagy utunk előtt a szüleimtől való személyes elbúcsúzásra, mikor fiacskámat tőlük visszahoztam.

* * *

Házmesterként helyezkedtünk el egy kis bronxi ötemeletes házban. Ott még fűtés sem volt (ami ma már elképzelhetetlen), csak a melegvíz-szolgáltatásra kellett egy kazánt szénrel fűteni. Néhány hónap után a házgondnok egy nagyobb házba telepített át, szintén házmesterként. Ez egy hatemeletes nagy saroképület volt, a földszinten hat üzlettel. Itt központi szénfűtés volt. Négyóránként kellett a kazánt szénrel feltölteni stb.

Ottó átment a legkülönbözőbb foglalkozásokon. Volt kórházi takarító, aztán egy vendéglőben segédpincér, majd rendes pincérré „előlépve” bekerült a szak-

szervezetbe, és öt éven keresztül sok vendéglőben dolgozott. Ha egy vendéglővel elégedetlen volt, otthagyta, és a szakszervezet másnap már küldte egy másik helyre.

Első nyár elején az egyéves Lászlónak magas láza volt látható ok nélkül. Komolyan vettük a dolgot, és egész nyáron hetenként vittem elég messze a Columbia Egyetem jó nevű Presbyterian Hospitaljába. Ez számomra azért volt veszedelmes, mert nemcsak az oda-vissza utazás meg a kórházi várakozás, de a vizsgálat is annyi időt vett igénybe, hogy veszélybe került a házimesteri állásunk kazánfeltöltési ideje. Ugyanis, ha kifogyott a szén az égő területből, és a benne levő tüzfűjtató tovább működött, akkor a rengeteg felgyülemlett hamu felszabadult, és gomolyogva nemcsak a pincét töltötte meg, hanem annak ablakain keresztül kisurranva, a lakások is megkapták a maguk részét. Ilyent egyszerűen nem lehetett kockáztatni. Minden elképzelhető orvosi vizsgálatot végrehajtottak Lászlón, és sehol se találták ennek a borzalmas láznak az okát. Nagyszerű volt, hogy az étvágya kitarzott, és igazában állandóan jókedvű volt. Sokat vittem levegőre, de ez nem valami megszokott gyermekkocsiban történt. Ilyenre a fehérmárvány lépcsőházi takarítás, szemétösszeszedés, annak részben való kihordása és saját háztartási munkám mellett nem lett volna idő, helyette a kinyitott konyhaablakon keresztül kilépve az előtte levő lapos tetőrészre Ottóval kötelek segítségével kifeszítettünk egy masszív, csukott gyermekszéket, előtte levő játszóterülettel. Ebben szórakozott László igen jókedvűen minden nap hosszú órákon keresztül.

Mindemellett betegségével kapcsolatos titokzatosság továbbra is fennállt, és a kórházi orvosokat is már komolyan érdekelte. Volt úgy, hogy konzíliumra összegyűlt 8–9 orvos is, és tanácstalanul rázták a fejüket. Egy alkalommal arra kértek, hogy hagyjam a kórházban Lászlót egy hétre, hogy valami agyhullámokat le tudjanak nála mérni folyamatosan, mert már csak erre tudnak gondolni. Ez persze megtörtént, és mikor visszakaptuk kicsi fiunkat, nagy nehezen tudomásomra hozták, hogy ugyan ott nem találtak semmi rendellenességet, de ha mégis készülöben van, amire gondolnak, akkor bizony előfordulhat, hogy öt-hat éves korától kezdve szellemileg baj lesz vele... Az volt az isteni csoda és ajándék, hogy ezt az orvosi megnyilatkozást Ottóval ketten egyszerűen nem tettük magunkévá. Magyarán: nem hittük el. Most utólag is érzem, amit igen sokszor tapasztaltam életünk folyamán, hogy milyen hallatlan erőt ad az Istenbe vetett hit, amit drága szüleinktől kaptunk. Fogom a Jóisten kezét, kérem segítségét, együtt lépkedünk előre, és máris nem vagyok egyedül. Ilyen egyszerű az egész. Ha meg nehézségek jönnek, véget nem érő erőforrásért tudom, hogy kihez kell fordulnom, és Ő még soha se hagyott cserben... László állandó 40 fok körüli láza a nyár vége felé alábbhagyott. Lehet, hogy a szokatlan amerikai nyári nedves hőség okozta azt? Dehát eddigi rövid életének ez volt az első teljes nyara. Még nem is volt mihez hozzászoknia... Ki tudja? – Következő nyáron újra fellépett ez az állapot, de már sokkal enyhébben, és az ezt követő nyarakon lassan el is maradt. A szellemi probléma meg Isten kegyelméből messze elkerült minket, és igazán, de igazán nem is gondoltunk már rá. Iskolában kitűnően megállta a helyét, és minden rendben volt.

Lászlónak olyan 4–5 éves korában volt egy furcsa kis mondása, mikor származásának helyével akart kicsit dicsekedni. Ez így hangzott: „Árpád csak Ausztriában született, de én (mondta sajátmagára) elmentem Párizsba születni.” Később már középiskolás korában azonban rádöbent arra, hogy – annak dacára, hogy ott született – nem tud eléggé franciául, és ezt szeretné pótolni. (Jelen írásom első felében már utaltam arra, hogy párizsi munkaadói milyen baráti szeretettel vették körül Keresztmamimat.) Amint a Párizsban élő hatgyermekes Viviez család ennek neszét vette, azonnal meghívta Lászlót a nagyszülők dél-franciaországi chateaubájába, hol húsz unokatestvér nyaralt együtt. Véletlenül úgy váltottuk ki László repülőjegyét, hogy megérkezése Párizsba éppen Quatorze Juillet-re esett, ami a franciák nagy szabadságünnepé. A különösen megvilágított város ilyenkor tele van az utcákon ünneplő, táncoló emberekkel, tűzijáték stb. A repülőtéren M. Viviez fogadta, és azonnal vitte Lászlót vacsorázni Montmartre városnegyedbe. Mulatságos volt, hogy várniuk kellett, amíg egy asztalt kihoznak az utcára, hogy azt megterítve őket leültessék. Persze László mindezt nagyon élvezte, de később volt egy kis bökkenő is. A repülőtéren való igazoltatásnál feljegyezték, hogy Franciaországban született, és tizenhét éves. Ez 1968-ban történt, amikor különösen Franciaországban sok ifjúsági zavargás volt. Lászlóról azt is feljegyezték, hogy hol fog megszállni, és egyszerre csak jött a nevére egy szabályszerű behívó katonai szolgálatra. (A franciák úgy próbálták a zavargásra nagyon kapható ifjúságot fékezni, hogy behívták őket.) Szerencse volt, hogy Paul Viviez tábornoki rangban a francia hadügyminisztériumban teljesített szolgálatot, és a behívás ügyét simán elintézte.

A nagyszülők kastélya Aix-en-Provence közelében volt. László főleg azt élvezte, hogy húsz rokongyermek volt együtt. Közösen fürödtek, kirándultak, rohangáltak vélomoteyron, látogattak környékbeli vidékeket, például a híres francia festő, Van Gogh házat stb. Minden rendben lett volna, de egy rossz szokást is magára vett. Nálunk itt szó se volt arról, hogy tizenhét éves fiatalok cigarettázzanak. De Franciaországban ilyen korúak már javában dohányoztak, és erre Lászlót is úgy rászoktatták egyetlen nyár folyamán, hogy két karton Gauloise cigarettával érkezett vissza hozzánk. A házigazda vicomte D’Allaret családjából egy fiatal leány meg két év múlva nyáron nálunk töltött Amerikában néhány napot. Vele mi tettünk kirándulásokat.

Árpád is valóságos istenáldás volt, szépen belesimult napi életünkbe, és jóindulatú, kedves beállítottságával sok örömet szerzett nekünk. De az ő élete se volt felhőtlen. Amerikai létünk első szeptemberében beírtuk a hozzánk legközelebbi állami iskola óvodájába. Nem voltunk tudatában az amerikai fajok közti problémának, és minket nem izgatott, hogy osztályában Árpád volt az egyetlen tiszta fehér gyermek. A többi kevert fajú meg néger meg puerto ricói volt. Árpádnak az is hátrányára volt, hogy még alig beszélt angolul. Egy nap sírva jött haza, hátán véres volt az ing, és bőrén fognyomok látszottak. Azonnal visszatértem vele az iskolába, de az igazgató azt mondta, hogy nem tudja a gyermekeket megfékezni, ha ilyen kirívó probléma áll fenn. Érdekes, hogy a feketék állandó panaszai ellenére

itt a probléma ennek a fordítottja volt. Persze nem hagytuk annyiban a dolgot. Szerencsénkre István öcsém leendő felesége, Carolyn Wilson éppen akkor jött bemutatkozó látogatásra hozzánk, és látva a helyzetet, azonnal felajánlotta, hogy első osztályra átviszi magával Árpádot Louisianába, ahol ő úgyszólván első elemi tanít. 1953 szeptemberére le is vitte Baton Rougeba, ahol Árpád szépen és örömmel végezte el az első elemi.

Közben az történt, hogy István és Carolyn kitűzték esküvőjük napját 1953. december 3-ára. New Yorkba készültek nászútra, márcsak azért is, mert Istvánnak a New York közelében levő Camp Kilmerben kellett jelentkezni kötelező katonai szolgálatának előkészítése ügyében. Erre az időre nem volt, akire Árpádot bízhatták volna, így szokatlan módon a repülőgéphez maguk mögé ültetve hozták hozzánk néhány napra. Aranyos volt ez tőlük, nem sokan tették volna meg, amire a hétéves Árpád így reagált: előre ment hozzájuk a gépben, és azt panaszkolta, hogy az ablakon kinézve egy nagy krokodilt látott. A nászút lejárta után Árpádot visszavitték Baton Rouge-ba.

Bronxi tartózkodásunknak volt hajmeresztő része is. Házmesteri teendőim miatt volt úgy, hogy Lászlót bizony magára kellett hagynom a lakásban. Mindig gondosan vigyáztam arra, hogy ajtók és ablakok pontosan le legyenek zárva, és így ma se tudom, hogyan történhetett a következő. A pincében egyik helyiségből a másikba kellett nehéz vedrekben átszállítanom a szemet, és megpakolnom a nagy kazánt. Éppen ezzel foglalkoztam, mikor a ház egyik lakója szívszakadva rohan be hozzám, mondva, hogy László a ház homlokzatán, a cégtáblák felső peremén sétál egyikről a másikra. Jaj, micsoda rémület volt! Felfutva a lakásunkba, megláttam a nyitott ablakot, és most már arra kellett vigyáznom, hogy megjelenéssel Lászlót meg ne rémítsem, mert akkor le is zuhanhat. Hát szépen, nyugodtan elmondtam neki, hogy hova lépjen lassan, vigyázva, hogy visszatérhessen a nyitott ablakhoz. El lehet képzelni, hogy milyen hatalmas kő esett le a szívről, mikor ez a művelet szerencsésen végetért. „Az Úr csodásan működik!”

Lassan rájöttünk, hogy sok más magyar és még rokon is él New Yorkban. Házmesteri munkánk miatt nem tudtunk sok meghívásnak eleget tenni, de szoros kapcsolat alakult ki köztünk és unokanagybátyám, báró Radvánszky Béla között. Itt találtuk még Ottó volt kabinetirodai kollegájának, Radnótfái Györgynek Katica nevű leányát, Koréh Ferencné családotól, Teleki Béla gróftól, Eckhardt Tibort, Bobula Idát, a New York-i református egyházon keresztül a kolozsvári volt unitárius püspök leányát: Boros Dódit, Makay Árpádekat, Teleki Zsuzsannát két fiával (Árvéd, Deneb), gróf Serényi Miklósné, báró Jósika Emmát hat gyermekével (Miklós, Péter, Mária, Margit, Gábor, Géza), míg férje kommunista börtönben ült Magyarországon. Külön színt jelentett amerikai kezdő életünkben az erdélyi Gábel Vilmos újságíró barátsága, aki annak dacára, hogy zsidók lévén felesége Auschwitzban ment tönkre, lelkes magyar volt, igazi enciklopédikus tudással. A Sándor és Tisza családoknak őszinte híve, és mikor meghallotta Ottó nevét, az ő felvidéki családjáról is tudott néhány részletet. Magyar történelmünk bármelyik részéről érdekesen és pontosan beszélt. Magas

kora dacára önfeláldozóan vitt minket tengeri strandokra, múzeumokba, állatkertbe, felvonulásokra stb.

István öcsém katonai szolgálatra a franciaországi Bordeaux mellé kapott beosztást. Carolyn is vele volt, és mikor István leszerelt, magával hozhatta szüleit is. Így került át Mami és Papa 1955 elején New Yorkba. István itt új autót vett, és a katonaságtól leszerelve azzal vitte le szüleinket Baton Rouge-ba. Művészetszerező apám lelkesen számolt be telefonon az útközben Washingtonban látott grandiózus Lincoln-emlékműről.

Szüleim, látva iskolai vergődésünket New Yorkban, felajánlották, hogy küldjük el a kis Árpádot hozzájuk a következő tanévre, mialatt saját életünket építhetjük tovább. Így aztán Árpád a harmadik osztályt újra Baton Rouge-ban végezte. Szép vidéki helyen lakva, szüleimmel együtt nagyon élvezték egymást.

Még 1955-ben jött át Franciaországból Sándor István nagybátyám Anna és Áni nővéreivel. Ők is Baton Rouge-ban telepedtek le. ❖

J E G Y Z E T

Hámos Ottóné Sándor Margit, erdélyi nemesi család sarja. Mindkét nagymamája Tisza lány volt, gróf Tisza Istvánnak, a tragikus sorsú magyar miniszterelnöknek első unokatestvérei. A Sándor család is ősi erdélyi nemesi család, a Csíki krónika szerint a IX. századi Zandirhám rabonbántól származik. Tény, hogy a családról az 1600-as évektől kezdődően okleveles említések vannak.

Hámos Ottó, Sándor Margit férje, felvidéki származású, családja Gömör és Torna megyei eredetű. Nemességet a XVIII. században kaptak.

Hol találkoztak volna, ha nem egy osztrák menekülttáborban? Sándor Margit 1944-ben Erdélyből menekült, Hámos Ottót pedig, aki a kormányzói kabinetirodában dolgozott, a Gestapo tartóztatta le, a Kormányzóval egy időben, 1945-ben érkezett meg Ausztriába.

Itt kötöttek házasságot, egyik gyermekük itt Bécsben, a másik Párizsban született, majd az Egyesült Államokban telepedtek le.

BALOGH JÚLIA